

Тамара МАРЦЕНЮК

Ганна Гриценко, Леся Пагуліч,
Наталія Чермалих, Галина Ярманова,
Гендер, релігія і націоналізм в Україні

За редакцією Галини Ярманової (Київ, 2012)

Гендерні теорії та феміністичні рухи проблематизують патріархальний гендерний порядок, а отже, можна вважати, суперечать ідеям «відтворення нації». Конфліктні наслідки виникають і в разі «зіткнення» гендерної ідеології з більшістю релігій та інституцій церкви. Такі перипетії спіткали й українське суспільство – моральні паніки, наступ на права людини, сплеск «античойсових» ініціатив тощо. Виглядає на те, що деякі сучасні релігійні та націоналістичні організації «живляться» за рахунок «експлуатації» гендерної ідеології, яку ніколи фахово не вивчали, але вдало використовують як «спільного ворога» (часто представленого трійдою «гендер – гомосексуальність – ювенальна юстиція»). Епатажна група Femen полюбить обігрувати як релігійну, так і націоналістичну тематику, що вкупі з гендерною проблематикою дають «гримучу» суміш, привабливу для медій своєю скандальністю. Загалом за останні пів десятиліття накопичилося стільки емпіричного матеріалу про гендер, релігію та націоналізм, що маємо чудову нагоду зануритися у маловивчену, зокрема й вітчизняною академічною спільнотою, тему.

Тому колективний дослідницький проект «Гендер, релігія і націоналізм в Україні» – саме на часі: він є чи не першою спробою критичного осмислення соціальних проблем сучасного українського суспільства, пов'язаних із діяльністю релігійних і націоналістичних організацій. Серед здобутків дослідження – ретельно дібраний «свіжий» (2010–2012 роки) емпіричний матеріал, структурований навколо «яскравих» і гучних медійних «кейсів»; фахове теоретичне опорядження, зібране на соціально-конструктивістській парадигмі та феміністичному підході; прискіплива увага до термінології тощо. Праця складається з передмови і чотирьох розділів, що їх доповнюють низка фотографій і списки теоретичних та емпіричних джерел.

У передмові до колективного дослідження редакторка Галина Ярманова зацікавлює читачок і читачів твердженням про те, що між ген-

дером, релігією та націоналізмом в Україні існує «тісний зв'язок». І прикладів симбіозу церкви та держави наведено чимало: інститут церкви активно залучено до політичного життя, народні депутати покладають на неї роль «духовного поводиря української нації», Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій на парламентських слуханнях закликає до законодавчого регулювання морального життя суспільства, уряд підтримує пропозиції та ініціативи церков, представляючи таку співпрацю як відповідь на запит «громадянського суспільства»... Релігійні погляди і далі правлять за головні аргументи у дискусіях про гендерну політику чи політику сексуальності. А особливої популярності останніми роками набула тема абортів і гомосексуальності (симпозіум «Морально-етичні аспекти штучного переривання вагітності» в рамках IV Національного конгресу з біоетики у 2010 році; звернення Української Греко-Католицької Церкви у березні 2012 року до Верховної Ради з вимогою заборонити аборти; декларація Ради церков і релігійних організацій «Про негативне ставлення до явища гомосексуалізму та спроб легалізації так званих одностатевих шлюбів (реєстрації одностатевих партнерств)», ухвалена 2007 року, тощо). Крім того, наших західних сусідів можна прикро здивувати тим фактом, що в Україні понад десять років діють закон «Про захист суспільної моралі» та Національна експертна комісія з питань захисту суспільної моралі, яка співпрацює з Радою церков та багатьма правими релігійними угрупованнями.

Галина Ярманова, підсумовуючи своє вступне слово, слушно зауважує, що «значна частина дискримінаційних законодавчих ініціатив впроваджуються саме під егідою захисту дітей, суспільної моралі, духовності, традиційних християнських цінностей» (с. 9), «занепадом інституту сім'ї та суспільної моралі пояснюють усі соціальні та економічні негаразди в Україні: від безпритульних дітей, бідності, зловживання алкоголем або наркотиками, росту злочинності, поширення епідемії ВІЛ/СНІДу до абортів і підліткових вагітностей» (с. 9), «мобілізація на захист традиційних сімейних цінностей та моралі, передусім, виливається в спроби зробити жорсткішими гендерні ролі, відновити чітку владну ієрархію чоловіка в сім'ї, зокрема через обмеження сексуальних та репродуктивних прав жінок» (с. 10). Наступні чотири розділи розкривають ці тези детальніше, як у теоретичному, так і в емпіричному аспектах.

Відкриває збірку розділ «Феміністичний аналіз політичної амальгами між радикальними і поміркованими націоналістами та релігійними правими: консервативний консенсус довкола гендерних та міноритарних проблематик сучасної України» з пера Наталії Чермалих. Авторка ставить собі доволі амбітну мету: з'ясувати роль націоналістичних і релігійних угруповань у просуванні дискримінаційних законотворчих ініціатив, висвітлити появу та стимулювання в публічному просторі дискусій ксенофобного змісту (йдеться здебільшого про відкритий расизм, мігрантофобію, сексизм, мізогінію, гомофобію, прояви релігійної нетерпимості), проаналізувати реакції медій та офіційної влади на ці явища, а також опір їм з боку груп і об'єднань, що сповідують (декларативно чи ні) протилежні цінності. Послугуючись уживаною в гендерних студіях концепцією інтерсекціональності (intersectionality) – переплетення різних вимірів

аналізу й ознак дискримінації, – Чермалих апелює до таких понять, як ґендер, клас, нація (етнос), релігія, сексуальність. Вона аналізує ґендерний аспект націоналістичного та релігійного дискурсів (а також їхніх переплетінь), спираючись на низці свідчень, документів і заяв, наявних в українському медійному полі. Аби довести, що «поборники національного чи релігійного консервативного проекту все частіше експлуатують ґендерно забарвлені теми» (с. 54), було слухно обрано такі гучні медіалізовані події, як колективне зґвалтування й убивство Оксани Макар, діяльність Femep, просування антиабортного законодавства, дискусії про скасування свята 8 березня, а також політичні маніпуляції щодо національних і релігійних меншин на території України.

Оглядаючи різноманітні теоретичні джерела з проблематики націоналізму, авторка слухно відзначає брак уваги до ґендерного виміру розбудови нації (етносу) як соціального конструкту. Зокрема, образ жінки має символічну вагу для розбудови націоналістичної мітології, адже саме на жінку покладається функція трансмісії етнічної сутності спільноти. На підставі теоретичного аналізу феміністичної/націоналістичної літератури Чермалих доходить висновку, що «для українських радикальних націоналістів важливою формою репрезентації жіночності є сконструйований в уяві образ “жінки-воїна”, яка може воювати нарівні з чоловіками, однак ця її “емансипованість”, по-перше, потребує легітимації особливим військовим станом, а по-друге, відбувається лише з дозволу чоловіків» (с. 22). Окрім того, особливо важливою є послідовна експлуатація риторики оборони меж приватної сфери. Традиційна українська родина, як зауважує авторка, конструюється як гетеросексуальне подружжя етнічних українця й українки, які живуть в офіційному шлюбі і виховують спільних дітей (в ідеалі – спілкуючись винятково українською мовою та прищеплюючи дітям питомі українські цінності). І хоч це твердження доцільніше було б вивести з певного емпіричного аналізу, воно, вочевидь, має сенс, і його може проілюструвати ряд прикладів, що їх відтак Чермалих.

Випадок зі зґвалтуванням Оксани Макар авторка критично розглядає як справу, що могла би спричинити так званий «silence-breaking» – порушення практики замовчування зґвалтувань і урухомити обговорення та вдосконалення законодавчої бази щодо насильства над жінками, натомість послужила приводом укотре перевести політичну дискусію в моралізаторську площину. За допомоги дискурс-аналізу медійних джерел (зокрема, блогу політичного діяча) в дослідженні розвінчано такі риторики, як легітимація злочину, звинувачення жертви, перекладання індивідуальної провини злочинця на сім'ю та жертву. Як слухно висновує Чермалих, ця справа мала не тільки ґендерний, але й класовий вимір, і то питання про незахищеність українських жінок як на правовому, так і на соціальному рівнях в обговоренні майже не порушувалося.

Іще один «кейс» – скандал зі сфабрикованим актом зґвалтування і дальшою антисемітською кампанією за участі праворадикального Всеукраїнського об'єднання «Свобода» – висвітлено у підрозділі «Від цадика Нахмана до Нахмана Соломона: протидія насильству над жінками чи оборона кордонів етнічної ідентичності?». Стратегія захисту «жінок-та-дітей» від «ідеального

ворога України» вписується у цей випадок, що слугує яскравим прикладом піднесення ксенофобії й антисемітизму в українському суспільстві. Наталія Чермалих наводить цікавий факт: крім власне правих радикалів, іще однією політичною групою, яка послугоувалася у цьому випадку подібною до «свободівської» риторикою та публічно висловила незадоволення присутністю прочан-юдеїв на українській території, виявилася група Femen. Аналізуючи історію «феменивських» перформансів, авторка простежує ще низку епізодів із експлуатацією етнонаціоналістичних гасел: фотосесію «Femen – Галатасараю: нам не потрібні такі вболівальники!», перформанси «Вагінарт» (у стінах PinchukArtCenter) і «Хрестоповал». Наостанок дослідниця критично переосмислює відзначення в Україні 8 березня, ставлення до цього свята правих політичних сил, а також розмірковує про День Матері та День Батька як про націоналістичну альтернативу жіночому дню / дню боротьби за права жінок. Отже, ця розвідка є цінною ще й тим, що на конкретних прикладах показує, як під претекстом захисту жінки пропагується пригноблення інших меншарних груп, зокрема етнічних меншин.

Леся Пагуліч у розділі «“На захист дітей України”: наступ на сексуальні права у дискурсі релігійних правих та законодавчих ініціативах» описує результати дослідження гомофобних ініціатив та іншої діяльності релігійно-фундаменталістських і праворадикальних груп в Україні. На початку авторка рішуче заявляє: «...Одним із ключових факторів, чому гомосексуальність є особливою мішенню осуду та гноблення в Україні, є те, що вона дискурсивно конструюється як загроза існуванню української нації» (с. 59). Цю загрозу описано переважно через актуальний для сучасної України демографічний/репродуктивний чинник, позначуваний термінами на кшталт «демографічна криза», «загроза національній безпеці», «занепад інституту сім'ї» та «захист суспільної моралі». Топографію гомофобних організацій представлено такими ініціативами, як «Любов проти гомосексуалізму» (ЛПГ), «Всі разом!», Батьківський комітет України, Всеукраїнська рада церков і релігійних організацій, Спілка молодих християн України. Емпіричний матеріал дослідження – сайти організацій, висловлювання та промови лідерів, документи (відкриті листи, декларації), друковані інформаційні й агітаційні матеріали 2008–2012 років.

Визнавши «значну професіоналізацію релігійно-фундаменталістських організацій», за ознаки якої править співпраця з народними депутатами, проведення форумів і конгресів, співорганізаторами яких виступають депутати або державні чиновники, мобілізація населення (с. 67), авторка висноує: замість розв'язувати соціально-економічні проблеми, українські політики, громадські та релігійні діячі дедалі частіше вдаються до популізму й моралізаторства у тій царині, де переплітаються питання релігії, гендеру та сексуальності, – і то «гомосексуальність і гендерна рівність розглядаються як загроза інституту сім'ї в контексті “загрози національній безпеці”», що й відбиває «концепт “гендер-гей-диктатури”, який використовують релігійні праві групи в Україні» (с. 68).

Аналізуючи гомофобний дискурс релігійних правих, Леся Пагуліч послуговується поняттям «моральних панію», пов'язаним із репродукцією та відтворенням нації. Також вона описує два головні сценарії, відповідно до яких українські гомофобні угруповання вибудовують свою аргументацію. Згідно з першим, гомосексуальні люди прагнуть збільшити свою чисельність за допомоги «вербування» або «гомосексуальної пропаганди». Другий сценарій зосереджено навколо страшних історій про ювенальну юстицію, яка зазнає атак, «вбудованих» у загальну теорію змови т. зв. «гомодиктатури». Такого стибу риторику авторка виявляє зокрема у законодавчих ініціативах 2011–2012 років щодо заборони «гомосексуальної пропаганди».

Посилення впливу церкви на репродуктивні права жінок, або ж так звані «пролайфові» (pro-life) ініціативи, аналізує Галина Ярманова у розділі «Право на вибір: вплив релігійних правих на репродуктивну політику в Україні». Дослідження розпочинається з аналізу репродуктивних і сексуальних прав в Україні, в підсумку якого авторка окреслює такі проблеми, як брак систематичної сексуальної освіти в школах, недоступність чи малодоступність контрацептивів для окремих груп, запровадження обмежень на аборти після 12 тижнів вагітності за соціальними показаннями, використання застарілих методів абортів тощо.

Ярманова використовує термін «анти-чойс» (а не, наприклад, рух «за життя» як дослівний переклад pro-life), позаяк засадничим для досліджуваних нею організацій є «заперечення права жінки на вибір» (с. 100). Оскільки далеко не всі такого стибу структури є зареєстрованими, вивчати їхню діяльність доволі складно. Як пише авторка, «більшість античойс-активностей проводять незареєстровані ініціативи, нерідко за підтримки та за участі християнських церков різних деномінацій» (с. 100). Попри це, чимало емпіричного матеріалу таки вдалося зібрати і проаналізувати, зокрема щодо діяльності таких зареєстрованих організацій, як Всеукраїнський благодійний фонд «За гідність людини», міжнародний благодійний фонд «Дар життя», громадська організація «Збережи життя», ініціативи «Рух “За життя!”» та «Спаси и сохрани». Організації визначаються різноманітними формами активності: від вуличних акцій і пікетів клінік, інформаційно-освітніх заходів і консультування жінок, що хочуть зробити аборт, до проведення конференцій і виставок та лобювання заборони абортів. «Антиабортний рух, – підсумовує Ярманова, – є місцевим феноменом, що має зв'язки з античойс-рухом в Європі та США» (с. 113).

Окремо проаналізовано античойсову риторику зокрема у соціальній рекламі, що потрактовує аборт як абсолютне зло, а вагітність і материнство – як найбільше щастя для жінки. Наостанок наведено приклади консолідації ініціатив за вибір – вуличні протести, відкриті листи тощо. Як слушно висновує авторка, говорячи про потребу демаргіналізувати репродуктивні права жінок: «[В]ажливо, щоб питання репродуктивних прав і права на вибір перестало бути суто жіночим питанням та дозволило мобілізувати ширші кола громадянського суспільства в Україні» (с. 122).

Завершує проєкт розділ Ганни Гриценко «Лінзи гендеру для українських праворадикалів: причини, прояви, наслідки». Почавши з ретельного теоретичного вступу, авторка критично оцінює маскуліністські, що її важливими складниками є гомофобія та мізогінія (с. 131). Дослідниця слушно стверджує, що «національний дискурс апелює до гендерної ідентичності чоловіка – адже “справжній чоловік” мусить належати до незалежної нації, у якій встановлений певний гендерний порядок» (с. 131). Беручи за основу аналіз теоретичного матеріалу (праці Гейл Рубін, Сандри Бем, Розалінд Печескі, Ніри Юваль-Дейвіс та ін.), авторка з феміністичної перспективи розглядає праворадикальний медійний дискурс у сучасному українському суспільстві.

Результати виявляються доволі промовистими: сексуальність, альтернативна гетеронормативному та гетеросексистському «порядку речей», з погляду радикальних правих, становить загрозу «вдтворенню нації» (с. 134), а гендерна рівність стоїть врівні з іншими «соціальними хворобами» і нерідко проблематизується як буцімто питання громадського здоров'я (с. 134). Ганна Гриценко також наводить приклади т. зв. «арійського» псевдофемінізму, що іноді трапляється серед деяких праворадикальних угруповань в Україні. Описуючи стосунки українського націоналізму та фемінізму, авторка очікувано згадує діяльність руху Femem – тему, неабияк контроверсійну для вітчизняних «гендерних кіл». Низову активність на ґрунті ненависти проаналізовано на прикладі діяльності радикальних націоналістів (авторка наводить перелік і короткий опис подій, не вдаючись до їх класифікації). Як слушно зазначено у висновках до розділу, «фундаменталістська ідеологія українського націоналізму працює на зміцнення біологічного есенціалізму» (с. 147).

Загалом результати колективного дослідження описано у стилі публічної соціології – доступно, структуровано, з наголосом на актуальних проблемах, серед яких ми живемо, але можемо їх не помічати. Крім того, в анотації зазначено, що авторки намагаються знайти відповідь на питання «Чи/як можливий демократичний спротив у консервативному політичному кліматі?». На жаль, цьому питанню у текстах приділено замало уваги. З другого боку, можливість спротиву, вочевидь, – тема радше окремого розділу чи навіть спеціального проєкту. А здійснене дослідження не завадило би доповнити оглядом як західного матеріалу (скажімо, американського, який містить чимало різних прикладів «гендерних воєн» навколо питань абортів і гомосексуальних шлюбів), так і ширшого пострадянського контексту (принаймні російського). В кожному разі, рецензоване видання торує шлях для подальших студій всім зацікавленим у тематичі націоналізму, гендеру та релігії, адже емпіричного матеріалу для таких досліджень Україна має чимало, і то його стає щораз більше.